

माघप

पर्यायः । माघकः २ माघः ३ । इत्यमर-
भरतौ ॥ हेमः ४ धानकः ५ । स च माघघ-
माने सुश्रुतमते ५ गुञ्जापरिमाणम् । चरकमते
६ ८ गुञ्जापरिमाणम् । कालिङ्गमाने सुश्रुत-
मते ५ । ७ । ८ गुञ्जापरिमाणम् । इति भाष-
प्रकाशः । वैद्यकान्तरे १० गुञ्जापरिमाणम् ।
यथा,—

“गुञ्जाभिर्दशभिर्माघः श्रायो माघचतुष्टयम् ।”
इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(माघार्थं यथा,—

“डाचिंशन्माघकैर्माघचरकस्य तु तैः पलम् ।
चरकाहंपलौष्मानं चरके दशरत्तिके ।

माघैः पलं चतुःषष्ट्या यद्भवत्तत्परितम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे ज्वराधिकारे ।)

ज्योतिःस्मृतिसमते १२ गुञ्जापरिमाणम् । यथा,
“पलं तु लौकिकैर्मानैः साष्टरत्तिदिमाघकम् ।
तोलकचित्तयं ज्ञेयं ज्योतिर्ज्ञैः स्मृतिसम्मतम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनेन पलं अष्टरत्तिका-
धिकमाघद्वयाधिकतोलकचयम् । एतेन माघक-
परिमाणं द्वादशरत्तिकं भवति ॥ ७ ॥ मूलः ।

लग्नेदोषभेदः । इति मेदिनी धे, २१ ॥

माघकः, पुं, (भाषप्रकारः । माघ + “स्युजा-
दिभ्यः प्रकाशवचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति

कन् ।) माघकः । पञ्चरत्तिकपरिमाणम् ।
यथा । गुञ्जाः पञ्चाद्यमाघकः । इत्यमरः ॥

“द्वाहाहं गुञ्जं प्रवदन्ति माघं
माघाक्यैः षोडशभिश्च कर्षम् ॥”

इति लीलावती च ।
“बहुभिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्माघको हेम-
धानकौ ।

माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत्
कचित् ॥”

इति भाषप्रकाशः ॥

(षोडशविधैः । तदर्थं विषयो यथा,—
“डाचिंशन्माघकैर्माघः ।”

परिमाणार्थं यथा,—
“—सुश्रुतस्य तु माघकः ।

द्वादशभिर्धान्यमाघैश्चतुःषष्ट्या तु तैः पलम् ॥”
इत्युभे वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे ज्वराधिकारे ।)

माघकलायः, पुं, (माघसंज्ञः कलायः शक-
पादिषवत् समासः ।) खनामख्यातशस्यम् ।

यथा । कलायशब्दो विशेषेण सामान्ये च अत-
एव माघकलाय इत्यादि प्रयोगः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

माघपर्णी, स्त्री, (माघस्य पर्णमिव पर्णं यस्याः ।
ततो ङीष् ।) वनमाघः । माघाखी इति

भाषा । तत्पर्यायः । हयपुच्छी २ काम्बोजी ३
महासह्या ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥ सिंह-

पुच्छी ५ ऋषिप्रोक्ता ६ कृष्णवृन्ता ७ पाण्डु-
लोमशपर्णिकी ८ । इति रत्नमाला ॥ आर्द्र-
माघा ९ मांसमाघा १० मङ्गल्या ११ हय-

पुच्छिका १२ हंसमाघा १३ अश्वपुच्छा १४

मास

पाण्डुरा १५ माघपर्णिका १६ कल्याणी १७
वज्रदली १८ शालिपर्णी १९ विचारिणी २०
आमोहवा २१ बहुफला २२ स्वयम्भूः २३
सुलभा २४ घना २५ सिंहविद्या २६ विशा-
चिका २७ । अस्या गुणाः । तिलरसत्वम् ।
वृष्यत्वम् । दाहज्वरापहत्वम् । शूक्रवृद्धिकारि-
त्वम् । बल्यत्वम् । शीतलत्वम् । पुष्टिवर्द्धनत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च भाषप्रकाशे ।
“माघपर्णी सूर्यपर्णी काम्बोजी हयपुच्छिका ।
पाण्डुलोमशपर्णी च कृष्णवृन्ता महासह्या ॥
माघपर्णी हिमा तिलका रूक्षा शूक्रवलाशकम् ।
मधुरा ग्राहिकी शोषा वातपित्तज्वराम्नजित् ॥”

माघभक्तबलिः, पुं, (माघश्च भक्तश्च तद्भुक्तौ
बलिः ।) माघनक्षत्रदधिभिश्चित्तपूजोपहार-

विशेषः । अत्र केचित् हरिद्राद्वैतमध्यपि
मिश्रयन्ति । यथा । एष माघभक्तबलिः ।

“ॐ जय त्वं कालि ! सर्वेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं यज्ञं शिवप्रिये ॥”

ॐ काश्ये नमः । प्रार्थनामन्त्रो यथा,—
“ॐ मातमातस्वरे दुर्गे सर्वकामार्थसाधिनि ।।
अनेन बलिदानेन सर्वान् कामान् प्रयच्छ मे ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तम् ॥

भूतेभ्योऽप्ययं बलिर्द्वयः ॥
माघवह्निकः, पुं, (माघं वह्नयतीति । वृष + णिच्

ञ्जुन् ।) स्वर्णकारः । इति शब्दमाला ॥
माघशः, [स्] य, प्रतिमाघम् । माघं माघं ददाति

इत्यर्धं शसुप्रत्ययेन निव्यञ्जम् । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।

माघादः, पुं, (माघमतीति । अद् + अच् ।)
कच्छपः । इति शब्दरत्नावली । माघभक्षके,

त्रि ॥
माघीयं, स्त्री, (माघायां भवनं चैत्रम् । माघ +

माघ्यं, } “विभाषा तिलमाघोमाभङ्गाद्यभ्यः ।”
५ । २ । ४ । इति धनु पक्षे खच् ।) माघचैत्रम् ।

यथा,—
“तिल्यतैर्जीनवन्माघोमाद्यभङ्गाद्विरूपता ।”

इत्यमरः ॥
यथा तिलस्य चैत्रं तिल्यं तैर्जीनश्च भवति तथा

माघादीनामपि द्विरूपता हेतुर्भवति । इति
तट्टीकायां भरतः ॥

मासु, पुं, (मास + माने “सर्वघातुभ्योऽसुन् ।”
४ । १ ॥ इत्यसुन् ।) चन्द्रः । (यथा, ऋग्वेदे ।

१० । १२ । ७ ।
“सूर्ये ज्योतिरिदधुर्मास्यक्तुन्
परिदीतर्नि चरतो अजसा ॥”

“मासि चन्द्रमसि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ॥
मौयतेऽनेनेति । मा + “चन्द्रं मो ङित् ॥” उभा०

४ । २२७ । इत्यत्र “बाहुलकात् केवलादपि
मोऽसिः ।” इत्युज्ज्वलीदत्तोक्तैरसिः ।) मासः ।
इति मेदिनी । से, ७ ॥ अस्य प्रथमैकवच-

नात्कारूपं माः । (यथा, मनौ । २ । ३४ ।
“चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं यद्वात् ।

मासः

वष्टेऽन्नप्राशनं मासि यदेष्टं मङ्गलं कुरु ॥”
मांसे, स्त्री । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ८ ।

“त्रीयच्छता महिषाणामघो
मास्त्रीसरांसि मघवा सोम्यापाः ।”

“माः मांवादि ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
माघः, पुं, (मसु परिमाणे + भावे घच् ।) माघ-

परिमाणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । माघ
इति भाषा ॥ (मस्यते परिमीयते असावने-

जवेति मसु + घच् ।) शूक्रलक्ष्यपञ्चदश्यात्मकः
क्षौण्डः । स च यौवमाघादिद्वादशसंज्ञकः ।

इत्यमरः । १ । ४ । १२ ॥ मासश्चक्रस्थायं मासः
शुभः । चान्द्रमासस्यैवं युष्मत्तः । सौरादिषु तु

भस्यते परिमीयतेऽनेनासौ वा मासः । मसिर्घं
ई परिमाणे घच् । माः सामान्येऽपि । मास्तु

मासोऽपि दृश्यते । इति ह्यच् । इति भरतः ॥ ७ ॥
स्मृतिसमतेऽपि पौषादिद्वादशसंज्ञकः । यथा,—

“चक्रवत् परिवर्तते सूर्यः कालवशाद्दयतः ।
अतः सांख्यरं आहं कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नितु कर्तव्यं पौषमाघाद्यमेष हि ।
यत्तत्रैव विधानेन च मासः परिकीर्तितः ॥”

इति लघुचाराटीतः ॥
कार्तिकादिद्वादशसंज्ञकोऽपि । यथा,—

“अन्वोपान्वौ चिभौ ज्यौषी फाल्गुनश्च चिभौ
मतः ।

शेषा मासा दिभा ज्येष्ठाः कृत्तिकादिष्वव-
स्थया ॥”

स च चैत्रादिद्वादशसंज्ञकश्च । यथा अत्तं
ब्रह्मपुराणम् ।

“चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा सवर्णं प्रथमेऽहनि ।
शुक्लपक्षे सम्यन्तु तदा सूर्योऽद्ये सति ॥

प्रवर्तयामास तदा कालस्य गणनामपि ।
यद्वाग्नाश्रीशुतून् मासान् वत्सरान् वत्सराधि-

पान् ।
इत्यनेन माससु वत्सराणां चान्द्रत्वमुक्तम् ।

ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि ।
“चैत्रसितादेरुद्याङ्गानोऽर्धेषु मासयुगकल्पाः ।
हृष्टादौ लङ्गायामिह प्रवृत्ता रिनैर्वत्स ॥”

चैत्रसितादेश्चैत्रशुक्लप्रतिपदस्तामारभ्यवर्षैः
अपि च ।

“मीनादिष्वो रविर्वैवामारम्भप्रथमस्ये ।
भवेत्तैर्वे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या द्वादश कृताः ॥”

चान्द्रसावनसौरनाचत्रभेदेन स च चतुर्विधः ।
शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्तचान्द्रः । तत्र चान्द्रो-

ऽपि द्विविधः । शूक्लप्रतिपदादिदर्शान्तो सुख्यः ।
कृष्णप्रतिपदादिपौर्णमास्यन्तो गौणः । यत्-

किञ्चित्शित्तिथ्यात्मकश्चेति द्विविधो गौणः ।
त्रिंशद्दशोरात्रात्मकः सावनः । आदित्येक-

राशिभोगावच्छिन्नः सौरः । सप्तदिग्गतिनचत्रा-
वच्छिन्नस्त्रिंशदाचत्रदिनात्मकश्च नाचत्रः ।

तथा च ब्रह्मसिद्धान्ते ।
“चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता र्दिनेः ।

एकराशौ रविर्वावतु कालं मासः स भास्वरः ॥